

Olof Hallonsten

Rationalitetsparadoxen

I korthet

Den ökade rationaliseringen leder till en irrationell hyperrationalitet. ■

Dagens samhälle tycks besatt av att administrera och utvärdera. Detta kan vi förstå med hjälp av begreppet hyperrationalitet, som i historiskt perspektiv blir ett utmärkande drag för ett samhälle som försöker komma till rätta med de destruktiva effekterna av sin egen utveckling, men vars institutioner bara förmår att ordinera mer av samma: mer administration, mer mätning och utvärdering, mer dokumentation, mer byråkratisk kontroll och mer planering. Denna *rationalitetsparadox* kan således förklara hur försöken att förnya samhällets institutioner, då moderniteten mot slutet av 1900-talet övergick i vad sociologer kallat senmodernitet, ledde till än mer rationalisering, under delvis nya former.

Under förmodern tid var det mänskliga livet utlämnat åt naturen, vidskepligheten, sedvänjorna och överhetens godtycke. Modernitetens gradvisa inträde i västvärlden under 1700- och 1800-talen innebar en ökad mänsklig kontroll över de egna livsvillkoren och en önskan att kunna beskriva och kategorisera mänskliga aktiviteter och sociala processer i abstrakta och generella termer, för att därmed kunna förbättra och effektivisera alla livets och samhällets delar, för den enskildes och det allmännas bästa.

Den tekniska och administrativa rationaliteten, som är viktiga element i moderniteten, söker ständigt undanröja slump och godtycklighet genom mätning, planering och styrning. Essensen i moderniteten är således en stark drivkraft att ersätta det förmoderna samhällets godtycklighet, kortsiktighet och våldsmakt med en rad stabila och välplanerade institutioner: vetenskapens och teknikens bemästrande av naturen, den kapitalistiska ekonomins organiserade värdetillagring, marknadskrafternas balansering av utbud och efterfrågan samt demokratiska och byråkratiska staters omfördelning av makt och resurser.

Resultaten var till en början mycket goda, och under den tidiga moderniteten fanns fog för stark optimism: 1800-talet innebar omfattande vetenskapliga och tekniska framsteg, den kapitalistiska ekonomins utveckling och demokratins och rättsstatens genombrott. Byråkratins utveckling löste organisationers koordineringsproblem och skapade förutsägbarhet och effektivitet i beslutsfattande.

Men det blev snart uppenbart att moderniteten också hade negativa sidor. Första världskriget blev en brutal påminnelse om det tekniska framstegets och den rationella planeringens destruktiva krafter, och så fortsatte det i allt väsentligt 1900-talet igenom. Det moderna samhället fick i allt högre grad hantera de oönskade bieffekterna av sin egen utveckling, och framstegsoptimismen ersattes av riskmedvetenhet. I de extrema fallen blev vetenskapen, tekniken, kapitalismen och den administrativa rationaliteten medel för förtryck och förstörelse – Auschwitz, Hiroshima, Gulag – men också i de positiva utvecklingslinjerna framträdde destruktiva avigsidor. Konsumtion och global världshandel tillgodosåg materiella behov och bidrog till ökad ömsesidig förståelse mellan kultu-

rer och länder, men också till exploatering av tredje världens naturresurser och arbetskraft. Jordbrukets effektivisering ökade livsmedelstillgången, men bekämpningsmedlen skapade hot om en tyst vår. Kärnkraften tillgodosåg ett synbart outtömligt energibehov, men i reaktorhaverierna uppenbarades dess baksida. Den allomfattande välfärdsstaten lyfte människor ur fattigdom, men dess stora byråkrati visade också obarmhjärtiga sidor och förtryckartendenser. Max Webers kärnfulla formulering i slutet av *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* från 1905 – att ödet lät modernitetens skyddande mantel bli en järnbur – framstår som profetisk, givet århundradet som följde på dess publicering.

Under det sena 1900-talet utmanades modernitetens ordning i olika försök att dämpa dess destruktiva yttringar. De sociala rörelserna – fredsrörelsen, miljörelsen, feminismen, antirasismen – men också den intellektuella och akademiska förnyelsen genom postmodernism och kritisk teori, visade nödvändigheten i att försöka hantera och råda bot på bristerna i de moderna institutionerna, inte minst demokratiska underskott, miljöförstöring, exploatering och omänsklig byråkratisering. Här framträder en delvis oväntad utveckling där vi till stor del kan finna orsakerna till dagens överdrivna administrativa kontroll och utvärderingshysteri, alltså det vi kan kalla hyperrationalisering. Det kan sammanfattas med begreppet rationalitetsparadoxen.

Det tycks nämligen vara så att den enda medicin som det senmoderna samhällets organisationer är i stånd att ordinera för att lösa de många problem som moderniteten själv har skapat är *mer av samma*: varje risk, varje utmaning, varje krav på förändring och förbättring möts av mer mätning, utvärdering och dokumentation, mer byråkratisk kontroll och mer planering enligt förutbestämda mallar. Det innebär i sin tur att det inte skapas förutsättningar för en djupare kritisk omvärdering av samhällsutvecklingen, utan att utvecklingen fortsätter på den inslagna vägen, under nya och intensivare former. I stället för att lossa den tekniska och administrativa rationalitetens grepp om samhället har kraven på förändring lett till att greppet stärkts, genom nya och kraftigare åtgärder inom ramen för samma system. Järnburen har smitts allt hårdare kring människan och samhällslivet. Rationaliteten har ersatts av hyperrationalitet.

En starkt bidragande orsak till att modernitetskritiken i 1960-talets sociala rörelser inte förmådde att skapa ett mindre teknokratiskt samhälle finns i det planerade och byråkratiska samhällets lockelse. När 1960- och 70-talets radikala generation inträdde i medelklassens trygghet blev de med ens till riskmedvetna och kravställande kunder och klienter, som för-

väntade sig att byråkratin och marknaden skulle leverera lösningar på deras bekymmer och behov. Genom deras "långa marsch genom institutionerna" rubbades inte dessa centrala institutioners kärna, utan den förstärktes i stället av en ny generation benägna fotsoldater. De fortsatte därmed att med den administrativa och tekniska rationalitetens logik absorbera och hantera varje krav och varje förväntan i gängse (byråkratisk) ordning. Modernitetens starka drivkraft att kontrollera och lägga till rätta kom till användning på fler och nya områden: mer regler, mer utvärdering, mer kommunikation enligt förutbestämda mallar – och mer inpressande av livet och samhället i rutiner, regelverk och strategier.

I varje enskilt fall uppfattas alla dessa åtgärder som ansvarsfulla och legitima. Kärnkraftshaverier leder till utökade säkerhetsrutiner. Maktmissbruk och övergrepp föranleder stramare regelverk och starkare kontrollinstanser. Storföretagens miljöförstöring hanteras med skärpt lagstiftning och utökad tillsyn. Diskriminering åtgärdas med jämställdhets- och likabehandlingsplaner. Och så vidare. I förlängningen inrättas nya myndigheter och avdelningar, samordnare anställs, nya rutiner skapas och gamla ses över, planer och policyer skrivs och diarieförs, och så kallat systematiskt kvalitetsarbete blir en viktig del av varje organisation. Alltsammans kräver nya medarbetare i nya roller, en tydligare ansvarsfördelning och omfattande dokumentationskrav för att säkerställa att de på förhand uppsatta målen uppfylls ändamålsenligt. I förlängningen leder det hela till att kärnverksamheten behöver avlastas, när trycket från media och allmänhet blir för starkt. Då inrättas kommunikationsavdelningar och ytterligare samordningsfunktioner och nya mellanchefer, vars huvudsakliga uppgift blir att hålla i gång ett maskineri av kontrollsystem, administrativa funktioner och enhetlig kommunikationsstrategi.

Inom enskilda organisationer, liksom i samhället i stort, kommer alla dessa åtgärder för att råda bot på brister obönhörligen att skapa sina egna, nya problem. Varje ny lagstiftning, varje ny myndighet, varje ny avdelning och funktion i befintliga organisationer, varje ny plan och policy och varje inträde av en ny yrkesgrupp kanske i förstörande verkar rationell och rimlig, men sammantaget blir allt detta till ett monster. Och eftersom resurserna inte är oändliga kommer varje minut och varje tanke som ägnas åt kontroll, strategi, administration och byggande eller underhållande av varumärket i en organisation att innebära en minut och en tanke mindre ägnad åt kärnverksamheten, de långsiktiga målen och de mänskliga värden som vi ytterst vill värna.

Annorlunda uttryckt innebär utvecklingen att kärnverk-

Det tycks nämligen vara så att den enda medicin som det senmoderna samhällets organisationer är i stånd att ordinera för att lösa de många problem som moderniteten själv har skapat är *mer av samma*"

Om författaren

Olof Hallonsten är docent och universitetslektor vid Företagsekonomiska institutionen, Lunds universitet. Hans forskning handlar om historiska och klassiskt sociologiska perspektiv på organisation, och den moderna vetenskapens organisering. ■

samheten i organisationer och flera centrala samhällsfunktioner – såsom utbildning, vård, omsorg, rättsskipning och forskning – underkastas en förstärkt administrativ och teknisk rationalitet. Hela yrkeskårer och professioner får administrativa "överrockar" och tvingas organisera sina arbeten enligt en logik som förvisso innebär systematik och förutsägbarhet, men som också tränger undan yrkesskicklighet, professionell autonomi och all typ av måluppfyllelse som inte låter sig fångas in av utvärderingarnas kvantitativa indikatorer, de byråkratiska regelverken och handläggningsrutinerna och de centralt beslutade kommunikationsstrategierna.

Den nyinstitutionella organisationsteorin har lärt oss att organisationer inte alltid gör saker på rationell basis utan för att omvärlden förväntar sig det (eller kanske för att organisationen förväntar sig att omvärlden förväntar sig det). Dagens besatthet av utvärderingar, administration och dokumentation kan delvis förklaras av ett upplevt behov hos organisationer av att visa att de är *i takt med tiden*, att de tar negativa sidoeffekter av sina produkter och tjänster på allvar och att de upprätthåller och utvecklar en jämställd, trygg och inkluderande arbetsmiljö. Om detta leder till verklig problemlösning är inte längre lika viktigt – huvudsaken är att *visa* handlingskraft genom policyer, handlingsplaner och systematiskt kvalitetsarbete.

Därmed förstärks rationalitetsparadoxen. Den utveckling som började med senmodernitetens intåg fortsätter i det lilla och det stora: alla försök att effektivisera och komma till rätta med brister, i offentlig likaväl som privat sektor (och troligen också i den ideella), bidrar till att bygga upp nya administrativa och tekniskt rationella strukturer och procedurer som är alltmer frikopplade från de egentliga verksamheterna, som lever sina egna liv och som likt en gökunge tränger ut det vi egentligen borde syssla med.

Vägen till detta hyperrationalitetens helvete var förvisso kantad av goda intentioner. Många menade väl, men rationalitetsparadoxen gjorde resultatet oundvikligt och oönskat. Hyperrationalitetens administrativa bördor och utvärderingshets tycks bara bli starkare i våra organisationer, våra arbetsliv och våra samhällen. ■

Litteratur

- Bauman, Z. (1994). *Auschwitz och det moderna samhället*. Övers. G. Gimdal & R. Gimdal. Göteborg: Daidalos.
- Beck, U. (2000). *Risksamhället: På väg mot en annan modernitet*. Övers. S. Hums. Göteborg: Daidalos.
- Dahler-Larsen, P. (2012). *The Evaluation Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Meyer, J. & B. Rowan (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *The American Journal of Sociology* 83(2): 340–363.
- Weber, M. (1905/1978). *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Övers. A. Lundquist. Lund: Argos.